

АНАЛІЗ КЛАСИЧНИХ ТА СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹

Соснюк Є. О.,

аспірант відділу соціально-політичних процесів

Інституту соціології Національної академії наук України

ORCID ID: 0000-0002-7161-5833

Стаття присвячена аналізу проблеми визначення структурних компонентів політичної ідентичності. Здійснено аналіз основних підходів та моделей, у яких виокремлюються різні елементи політичної ідентичності, такі як класичні підходи, що розглядають партійну ідентичність як основу політичної ідентичності; електорально поведінкові, комунікаційні та самоідентифікаційні, в яких політична ідентичність пов'язана з електоральним вибором, характером взаємодії в соціальному оточенні виборців; моделі кризової ідентичності, в яких політична ідентичність формується та регулюється під впливом референтних груп; системно-ієрархічні, в межах яких політична ідентичність визначається ціннісно-ідеологічними орієнтаціями або домінантами в політичних уявленнях громадян. Встановлено, що основними структурними елементами політичної ідентичності є соціально-статусні характеристики; оцінки економічної та політичної ситуації; партійні вподобання; диспозиції щодо конкретних політичних та соціально-економічних питань; оцінки персональних якостей політичних лідерів; перспективні очікування від партій і кандидатів. Визначено основні чинники, які слід враховувати в процесі аналізу політичної ідентичності, такі як соціокультурні (зумовлені соціальною диференціацією населення); інституціональні (формальні й неформальні норми, характер політичних інститутів); ідеологічні (ідеологеми, що впливають на партійно-ідеологічну ідентифікацію населення); соціально-демографічні (вік, стать, регіон проживання, соціально-професійна приналежність); культурно-цивілізаційні (ціннісні орієнтації, геополітичні орієнтації, конфесійна належність); діяльнісно-поведінкові (політична активність та політична участь).

Ключові слова: політична ідентичність, моделі політичної ідентичності, ідеологічні диспозиції, ціннісні орієнтації, політичні репрезентації, електоральна поведінка.

Постановка проблеми. Важливим аспектом життя в сучасному соціумі є політична ідентичність – відчуття приналежності до певної політичної групи, яка має власні інтереси, прагнення та очікування. Ця ідентичність визначає соціальну та громадянську позицію особистості, особливості її політичної активності, а також є необхідною умовою для здійснення свідомого електорального вибору. Увага науковців до вивчення різних аспектів політичної ідентичності прикута із середини ХХ ст. За цей період пройшло три «хвилі» концептуалізації поняття «політична ідентичність», у межах яких постійно відбувалось уточнення змістовного наповнення поняття «політична ідентичність», конкретизувались уявлення про структуру політичної ідентичності та чинники, що її зумовлюють. Цей процес не припиняється досі. З огляду на тяжіння сучасних науковців до постнекласичної парадигми зміст і структура політичної ідентичності, а також чинники її формування постійно переглядаються. Зазначені моменти ускладнюють процес вивчення політичної ідентичності, знижують прогностичну цінність досліджень, в основу яких покладено цей конструкт. Саме тому існує потреба у систематизації концептуальних поглядів на зміст і структуру політичної ідентичності в межах наявних підходів. Особливо актуальним це завдання є для вітчизняної науки, адже українським соціологам доводиться вивчати політичну ідентичність у державі, яка проходить шлях тривалого демократичного транзиту.

В соціологічній науці було здійснено багато спроб дослідити сутнісні характеристики політичної ідентичності та визначити її вплив на електоральну поведінку громадян. Початок було покладено

¹ Дослідження було проведене в межах НДР «Чинники ставлення громадян до державної влади: соціологічний аналіз» (2020–2021 рр.) відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України.

Автор заявляє про відсутність потенційних конфліктів інтересів стосовно дослідження, авторства та/або публікації цієї статті. Автор висловлює подяку науковому керівнику, доктору соціологічних наук, старшому науковому співробітнику, завідувачу відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України Резніку Олександрові Станіславовичу, кандидату психологічних наук, старшому науковому співробітнику лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України Остапенку Ірині Віталіївні за консультації та цінні поради в ході підготовки публікації.

в дослідженнях «мічиганського проекту», в межах якого політична ідентичність розглядалась як партійна. Наукові пошуки було продовжено в працях Д. Батлера та Д. Стоукса, які трактували політичну ідентичність як елемент політичної свідомості «середнього рівня» [1]; в дослідженнях Дж. Уелша, який інтерпретував політичну ідентичність як продукт процесів глобалізації [2]; в працях Р. Картера, Дж. Хелмса, Ф. Шлезінгера, котрі в межах концепції опосередкованого впливу соціальної ідентичності розуміли політичну ідентичність як результат впливу етнічної, гендерної та конфесійної ідентичності [3]; в концепції проектування майбутнього М. Кастельса, який визначав політичну ідентичність як результат впливу процесів глобалізації/глокалізації [4]; в концепції мультикультуралізму Т. Райсса, М. Емерсона, В. Лота, І. Нойманна, Б. Страта, Ф. Черутті, котрі розглядали політичну ідентичність як наддержавне/європейське ментальне утворення, що визначає цивілізаційний вибір [5; 6; 7; 8; 9; 10]; в концепціях загальногромадянської ідентичності, де політична ідентичність розглядається як продукт взаємодії трьох груп, а саме політичної еліти, економічної еліти та пересічних громадян [11].

Однак, як зазначають вітчизняні соціологи (О. Вишняк, А. Ручка, Ю. Шведа) [12; 13; 14], жодна з цих концепцій не може бути використана в чистому вигляді для аналізу зв'язку між політичною ідентичністю та електоральною поведінкою громадян України, бо вони неповністю враховують специфіку нашого суспільства.

Розмаїття поглядів на політичну ідентичність, її структуру та чинники позначається на тому, що уніфікованих підходів, придатних до застосування в реаліях українського суспільства, немає. Багато моделей розроблено на різній методологічній основі, що викликає додаткові ускладнення під час їх використання в дослідницькій практиці.

Мета статті полягає в аналізі класичних та сучасних підходів до визначення структурних компонентів та чинників політичної ідентичності, виокремленні на його основі уніфікованих елементів в структурі політичної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Поглядам науковців на структуру, функції та чинники політичної ідентичності притаманна певна поліваріативність.

Свій аналіз почнемо з традиційних моделей. Дослідниками в різний час були запропоновані три класичні моделі «лійки причинності» для опису мотивів електоральної поведінки, в яких фігурує партійна ідентичність як основа політичної ідентичності. Концептуальна база такого розуміння політичної ідентичності було розроблена авторами «мічиганського проекту», в межах якого до основних функцій політичної ідентичності відносили обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, відсікання непотрібної («зайвої») для виборця інформації про вибори (функція «інформаційного сита»); визначення «своєї» (з ідеологічних міркувань) групи; визнавалося, що розвиток ідентичності може здійснюватися в моделях: «він – другий – інший», що допускає толерантне сприйняття; «він – чужий – ворог», пов'язаної з формуванням ксенофобії, расової неприязні, побоювання присутності людей з іншими політичними поглядами [15].

Крім того, у початковій версії «мічиганської четвірки» з урахуванням тимчасового аспекту виділялись такі соціально-демографічні фактори, що зумовлюють особливості політичної ідентичності, як самоідентифікація з тією чи іншою партією; привабливість особистості кандидата; особливості виборчої кампанії (наявність негативної реклами та використання «брудних» технологій); обговорення виборів з представниками соціального оточення, а саме близькими, друзями та товаришами по службі [16].

Дещо інакше політична ідентичність розглядається в межах електорально поведінкових, комунікаційних та самоідентифікаційних моделей.

Так, згідно з моделлю, запропонованою в середині 80-х рр. ХХ ст. М. Шенксом та У. Міллером, на політичну ідентичність та електоральний вибір впливають (в певній часовій послідовності) такі демографічні характеристики, як набуті особисті характеристики (освіта, рід діяльності, місце проживання, коло спілкування); ідеологічні диспозиції; партійна самоідентифікація; оцінка діяльності кандидатів; почуття й афекти, викликані кандидатом [17; 18].

Пізніше Т.Дж. Колтон запропонував дещо іншу модель вивчення політичної ідентичності та пояснення електоральної поведінки на основі аналізу соціально-статусних характеристик виборців; їх оцінювання економічної та політичної ситуації; партійних уподобань; позиції/ставлення щодо конкретних питань; ретроспективних оцінок кандидатів (вони вже посідали владні пости); оцінок персональних якостей політичних лідерів; перспективних очікувань виборців від партій і кандидатів ступеня їх відповідності передвиборчим програмам політичних гравців [19].

У 1980-х рр. ХХ ст. важливим компонентом теорії політичної ідентичності стає обговорення моделі самоідентифікації людей, чиї політичні вподобання не знаходять співчуття у оточення. Як зазначав Р. Барт, «знедолені» воліють триматися разом [20]. Саме тому він пояснював роль міжособистісної комунікації у становленні загальних політичних поглядів людей, використовуючи «модель соціальної згуртованості». Як зазначає О.В. Попова [21], його модель підтримали Р. Хакфельд,

Е. Даунс, Дж. Спрагі насамперед через появу в ній довіри. Дослідниками зазначалось, що довіряють один одному люди, які розділяють загальні норми (у тому числі, політичні), некритично «засвоюють» передану політичну інформацію і більш схильні до однотипної політичної самоідентифікації. Таким чином, довіра породжує вплив, згуртованість та усвідомлення подібності спільних інтересів, установок, поглядів. Саме тому у сучасних дослідженнях електоральної поведінки вчені аналізують, яким чином близькість позицій, ретроспективні оцінки діяльності уряду, партійна ідентичність формують політичні уподобання в багатопартійних системах.

Серед сучасних моделей політичної ідентичності особливе місце посідають ті, що ґрунтуються на теоріях кризової ідентичності, насамперед тому, що у кризовому суспільстві існує небезпека «негативної конверсії», за якої елементи негативної ідентичності стають панівними, тоді як позитивні образи в політичній свідомості розмиваються, але позитивна ідентичність також може визначатися через негативні образи. У цьому разі доречно використовувати запропоновану Т. Ньюкомом категорію «негативна референтна група», яка уточнює поняття «зовнішня група» [22].

Політична поведінка регулюється діями і позитивних, і негативних референтних груп (перші наслідують, другі викликають протест і опір, але при цьому формують нові групи та сприяють їх інтеграції в ході конфлікту). Таким чином, позитивна ідентичність не є статичним набором властивостей і ролей. Вона постійно перебуває «в стані конфлікту з минулим, яке треба викоринити, і з майбутнім, якого треба уникнути» [23; 24].

«Своїми» стають з причини спільного походження або в результаті символічного посвячення в члени якоїсь корпоративної групи, коли людина за допомогою ритуалу ототожнює себе з новою групою, приймає її правила. За умов кризового розвитку суспільства негативна модель політичної ідентичності стає домінуючою. Її ознаками є, наприклад, відмова від вибору політичної партії, яка могла б виражати інтереси цього індивіда або його статусної групи, а також агресивне ставлення до представників «чужих» політичних рухів [25].

У посткомуністичному просторі негативна політична ідентичність може бути результатом тривалого та ретельно прихованого неприйняття системи цінностей «одержавленої» партії, які активно нав'язуються пропагандою. Р. Роуз та У. Мішлер у 1995 р. провели порівняльне дослідження установок жителів Угорщини, Польщі, Румунії та Словенії [26]. Дослідниками було з'ясовано, що, крім комуністичних партій та їх «спадкоємців», об'єктом негативної самоідентифікації можуть виступати політичні об'єднання «крайнього спектру» і партії, які виражають інтереси меншин (наприклад, національних) або закритих груп (наприклад, промислової чи фінансової еліти).

За результатами цього дослідження Р. Роуз та У. Мішлер виділили такі чотири типи виборців:

- «негативісти», що мають уявлення про те, за яку партію вони не голосуватимуть в будь-якому разі, але не мають позитивного образу партії;
- «закриті», що мають уявлення про позитивні й негативні «зразки» партій;
- «відкриті», що позитивно ставляться до якоїсь партії і не мають образу «ворога»;
- «апатичні», що не мають ніякої ідентичності [26].

Зазначимо, що у цій схемі немає жорсткої «прив'язки» негативної і позитивної ідентичності до рівня електоральної активності. Однак, на нашу думку, вона все одно заслуговує на увагу, особливо через те, що негативна ідентичність часто цілеспрямовано формується політичними акторами. За зовні радикального заперечення наявних підвалин політичного життя опозиційні політичні рухи оперують тільки усталеними ідеями, одягненими у звичну для пересічної людини форму. Експлуатація дуже невеликого числа взаємопов'язаних і постійно повторюваних «символів віри» поєднується зі спрощенням символіки та ритуалів. Таким чином, громадяни повинні об'єднатися в запереченні символіки будь-якої партії або ідеології. Система декларованих політичних ідей при цьому володіє претензією на створення універсальної картини світу [26].

При цьому за всієї простоти та доступності основні положення ідеології не повинні піддаватися загрози практичної перевірки. Ця система ідей проголошується вічною, інакше виникає загроза її самоліквідації. Яскравим прикладом функціонування цієї моделі може слугувати ідея «Русского мира», яка активно втілюється в життя у сучасній Росії.

Варто відзначити, що в цій моделі допускається претензія на тотальний контроль над життям своїх прихильників. Образ «ворога», крім деструктивних функцій, виконує конструктивну функцію, сприяючи консолідації навколо базових цінностей цієї групи та її лідерів і подоланню наявних внутрішніх розбіжностей [27].

Ставлення до представників іншої політичної орієнтації як до ворогів включає психологічне неприйняття, відторгнення, припускає агресивність поведінки, спрямованої на усунення противника [28; 29]. Це проявляється в розмовній мові, системі образів, стереотипів, ідеологічних шаблонів і штампів, якими оперує масова свідомість. Використовується конфронтаційна лексика. Все неприйнятне для цієї групи приписується протилежній стороні, сприяючи «каналізації» наявних проблем,

збереженню та консолідації групових цінностей [30]. Загалом дослідники єдині в тому, що різниця між «нами», «нашою» групою, «внутрішньою» групою та «іншими», «чужими», «зовнішньою» групою виникає в конфлікті і через конфлікт. Це стосується як класових, так і національних, а також політичних інституційних конфліктів.

Т. Брейдер та Дж. Такер вважають, що для формування партійної ідентичності в посткомуністичних країнах потрібен певний час [31]. Однак три параметри ідентифікації навіть у ситуації зміни її моделей, на їхню думку, виміряти можна. Серед них дослідники виокремлюють відданість партії, яка зміцнюється за рахунок кумулятивного ефекту політичного досвіду; ступінь відповідності уявлень індивіда гаслам певної партії; раціональний характер ідентичності (під раціональністю автори розуміють здоровий глузд та усвідомлення прийнятності організації, про вичерпну й точну інформованість виборців щодо програми або діяльності партії не йдеться). При цьому автори підкреслюють, що вербальна самоідентифікація з партією не завжди збігається з моделлю поведінки.

Надзвичайно цікавими та корисними є системно-ієрархічні моделі, запропоновані українськими науковцями.

О.С. Резнік, спираючись на положення диспозиційної концепції В.А. Ядова [32] та багатьох інших дослідників, розробив трирівневу модель структури політичної самоідентичності, яка має системний, ієрархічно структурований характер [33]. На думку автора, її вершину становить ціннісно-ідеологічна самоідентичність або сукупність політичних ціннісних ідентитетів. На середньому рівні перебуває узагальнена політична самоідентичність або сукупність ідентитетів, які відповідають за самовизначення власного становища у системі політичних відносин суспільства (у формі узагальнення соціальних установок). Нижчий рівень утворює ситуативна політична ідентичність (у формі активних соціальних установок-ідентитетів). Два вищі рівні мають більш-менш усталений характер, тоді як нижчий – більш мінливий. За результатами дослідження автором було доведено, що ступінь змістовної відповідності між вищим та середнім рівнями політичної самоідентичності значніший, ніж між вищим та нижчим або середнім та нижчим. Так, автор доходить висновку, що політична самоідентифікація є прогнозованою тоді, коли існує змістова відповідність двох вищих диспозиційних рівнів в ідеологічному сенсі. За розмитості одного з двох вищих рівнів політичної самоідентичності або їх змістової невідповідності (в Україні такий тип ідентичності притаманний майже третині населення) визначальною є мінлива ситуативна ідентичність.

Майже одночасно В. Москаленко та Н. Дембицькою здійснено дослідження особливостей впливу політичних уявлень на формування політичної ідентичності особистості. За його результатами дослідницями було емпірично визначено три такі рівні політичної ідентичності [34]:

1) вищий (соцієтальний) рівень, репрезентований уявленнями про себе як потенційного суб'єкта владно-підвладних відносин («категоризація себе як громадянина, що має спільні риси з усіма представниками всієї держави», «ототожнення особистості із загальнодержавними цінностями»);

2) середній рівень, утворений системою групових ідентичностей, що «вибудовується через ототожнення особистості з певною політичною групою» або самовизначення щодо різних політичних угруповань, при цьому рівень політичної ідентичності може не співпадати з громадянськістю і навіть суперечити їй;

3) нижчий рівень, що складає «особистісна ідентичність як усвідомлення індивідом себе в ролі автономного «Я» на основі самокатегоризації, заснованої на відокремленні унікального індивіда від інших членів групи».

Для кожного з рівнів дослідницями було визначено провідні механізми політичної ідентичності. Так, на соцієтальному рівні відбувається ідентифікація особистості з інституційними цінностями соціуму, на груповому – прагнення до позитивного «Я-образу», на особистісному – міжособистісне порівняння себе з іншими. Дослідницями зроблено припущення про те, що на вищому рівні політичної ідентичності політична поведінка детермінована переважно когнітивними, на середньому – афективними, а на нижчому – конативними компонентами ідентичності.

Таким чином, нами було здійснено аналіз основних підходів та моделей, в яких виокремлюються різні елементи політичної ідентичності. Отже, досліджено класичні підходи, що розглядають партійну ідентичність як основу політичної ідентичності; електорально поведінкові, комунікаційні та самоідентифікаційні, в яких політична ідентичність пов'язана з електоральним вибором, характером взаємодії в соціальному оточенні виборців; моделі кризової ідентичності, в яких політична ідентичність формується та регулюється під впливом референтних груп; системно-ієрархічні, в межах яких політична ідентичність визначається ціннісно-ідеологічними орієнтаціями або домінантами в політичних уявленнях громадян.

Висновки. За результатами проведеного аналізу нами встановлено, що основними структурними елементами політичної ідентичності виступають соціально-статусні характеристики; оцінки економічної та політичної ситуації; партійні уподобання; диспозиції щодо конкретних політичних

та соціально-економічних питань; оцінки персональних якостей політичних лідерів; перспективні очікування від партій і кандидатів; визначено основні чинники, які слід враховувати в процесі аналізу політичної ідентичності, такі як соціокультурні (зумовлені соціальною диференціацією населення); інституціональні (формальні й неформальні норми, характер політичних інститутів); ідеологічні (ідеологеми, що впливають на партійно-ідеологічну ідентифікацію населення); соціально-демографічні (вік, стать, регіон проживання, соціально-професійна приналежність); культурно-цивілізаційні (ціннісні орієнтації, геополітичні орієнтації, конфесійна належність); діяльнісно-поведінкові (політична активність та політична участь).

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній перевірці значущості окремих елементів в структурі політичної ідентичності, визначенні пріоритетних чинників її формування та характеру впливу політичної ідентичності на електоральний вибір громадян України.

Sosniuk Ye. Analysis of classical and modern approaches to defining the structure of political identity

The article is devoted to the analysis of the problem of determining the structural components of political identity. The analysis of the basic approaches and models in which various elements of political identity are allocated is carried out: classical approaches that consider party identity as the basis of political identity; electoral behavioral, communication and self-identification, within which political identity is connected with electoral choice, the nature of interaction in the social environment of voters; crisis identity models in which political identity is formed and regulated under the influence of reference groups; system-hierarchical, within which political identity is determined by value-ideological orientations or dominants in the political ideas of citizens. It is established that the main structural elements of political identity are: socio-status characteristics; assessments of the economic and political situation; party preferences; dispositions on specific political and socio-economic issues; assessments of personal qualities of political leaders; long-term expectations from parties and candidates. The main factors that should be taken into account in the analysis of political identity are determined: socio-cultural (caused by social differentiation of the population); institutional (formal and informal norms, the nature of political institutions); ideological (ideologues that affect the party-ideological identification of the population); socio-demographic (age, sex, region of residence, socio-professional affiliation); cultural and civilizational (value orientations, geopolitical orientations, confessional affiliation); activity-behavioral (political activity and political participation).

Key words: political identity, models of political identity, ideological dispositions, value orientations, political representations, electoral behavior.

Література:

1. Butler D., Stokes D. Political Change in Britain. London, 1974. 516 p.
2. Welsh J.M. The role of the inner enemy in European self-definition: Identity, culture and international relations theory. *History of European Ideas*. 1994. Vol. 19. Issue 1–3. P. 53–61.
3. Carter R.T., Helms J.E. White Racial Identity Attitudes and Cultural Values. Black and White racial identity: Theory, Research and Practice. *Journal of Multicultural Counseling and Development*. 2003. Vol. 31. No. 4. P. 226–244.
4. Castels M. The Power of Identity. Oxford : Blackwell, 1997. 280 p.
5. Risse T. The Euro between National and European Identity. *Journal of European Public Policy*. 2003. August. No. 10 (4). P. 487–505.
6. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы. *Вестник Европы*. 2005. № 15. С. 41–65.
7. Loth W. Identity and Statehood in the process of European Integration. *Journal of European Integration History*. 2000. No. 6. P. 9–26.
8. Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.
9. Strath B. A European Identity: to the historical limits of a concept. *European Journal of Social Theory*. 2003. No. 5. P. 387–401.
10. Cerutti F. Towards the political identity of the Europeans: An Introduction. *A soul for Europe. On the political and cultural identity of the Europeans*. 2001. Vol. 1. P. 26–45.
11. Семененко И.С. Идентичность в предметном поле политической науки. *Идентичность как предмет политического анализа*. Москва : ИМЭМО РАН, 2011. С. 8–12.

12. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2000. 308 с.
13. Ручка А. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 29–40.
14. Шведа Ю. Трансформації партійної системи в контексті трансформації політичної системи в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. № 19. С. 165–172.
15. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. Elections and the political order. New York : Wiley, 1966. 385 p.
16. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. The American Voter. New York : Wiley, 1960. 573 p.
17. Shanks M., Miller W. Policy Direction and Performance Evaluation: Contemporary Explanations of the Reagan Elections. *British Journal of Political Science*. 1990. Vol. 20. No. 2. P. 143–235.
18. Миллер У. Политическое поведение: вчера и сегодня / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. *Политическая наука: новые направления*. Москва, 1999. С. 300.
19. Colton T.J. Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia. London : Cambridge, 2000. 336 p.
20. Burt R. Structural Holes: The Social Structure of Competition. MA : Cambridge, 1992. 313 p.
21. Попова О.В. Модели идентичности политических актеров в современной России. *Политическая наука*. 2018. № 2. С. 173–194.
22. Newcomb T. Reciprocity of interpersonal attraction: A nonconfirmation of a plausible hypothesis. *Social Psychology Quarterly*. 1979. № 42 (4). P. 299–306.
23. Бунь В. Політична ідентифікація як фактор електорального вибору. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету* / відп. за вип. В. Мельник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 108–110.
24. Бунь В. Теоретичні підходи до аналізу електорального вибору. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 200–212.
25. Остапенко І. Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 114 с.
26. Rose R., Mishler W. Negative and positive party identification in post-communist countries. *Electoral studies*. 1998. Vol. 17. № 2. P. 217–234.
27. Янакова В. Политическая идентичность: концептуализация понятия. *Социально-политические науки*. 2017. № 5. С. 18–23.
28. Орлова Э. Концепция идентичности/идентификации в социально научном знании. *Вопросы социальной теории*. 2010. Т. IV. С. 87–111.
29. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Мелешкиной. Москва : Весь Мир, 2001. 302 с.
30. Соснюк О., Остапенко І. Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2 (4). С. 164–176.
31. Brader T., Tucker J. Emergence of Mass Partisanship in Russia, 1993–1996. *American Journal of Political Science*. 2000. № 45. P. 69–83.
32. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 1. С. 35–52.
33. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 101 с.
34. Москаленко В., Дембицька Н. Політична ідентичність і формування громадянськості особистості. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні* / укл. Л. Марголіна ; Канадсько-український проєкт «Демократична освіта», Міністерство освіти і науки України, Інститут вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. Київ : Ай Бі, 2003. С. 473–484.